

Беларусы на Салаўках⁴⁰⁹

Беларусь ты мая, Беларусь,
Сінявокая сястра Ўкраіны...

У 1655 годзе, пасыла вайны Масквы і Ўкраіны з Польшчаю, вайны, дзеля якой Багдан Хмяльніцкі ў 1654 годзе заключыў згоду з Маскоўскаю дзяржаваю, пратапоп Максім Філімонавіч у сваіх „Прелестных письмах”-праклямацях пісаў да беларусаў, каб яны „ўсе да ягонаі міласці, яснавельможнага нашага гетмана Багдана Хмяльніцкага прыхіляліся і ў апеку ды пратэцыю ўдаваліся; каб, крыў Божа, Масква ў нашых мясцох на сваім праве не паставіла й на вечны час у халопы й падданья нас, вольных, не абярнула”.

Перасьцярога была дарэчы, бо якраз з таго часу пачынаецца супольная доля Ўкраіны й Беларусі, якія паступова ўваходзілі ў арбіту ўплываў Маскоўскай дзяржавы зь ейным халопскім правам і дзікімі звычаямі супраць усіх тых, хто „латыні навуучыся”.

Ад таго-ж часу пачынаецца й нашае супольнае змаганьне з Масквою за собскае нацыянальнае жыццё, за дзяржаўную незалежнасьць нашых краінаў.

Доля наша аднолькавая, і розьніца толькі ў абсягу змаганьня ў тэрытарыяльных межах. Аднолькава засталася яна й тады, калі ўкраінцы й беларусы пралілі мора крыві за собскую незалежнасьць і ўрэшце апынуліся у цеснай пастцы балшавіцкай Масквы.

⁴⁰⁸ Сямён Підгайны (1907-1965). Украінскі гісторык, грамадзкі дзеяч. Нарадзіўся на Кубані, скончыў аспірантуру ў Харкаўскім Навукова-Дасьледчым Інстытуце Матар’яльнай Культуры. Арыштаваны ў 1933 годзе. Да 1941 г. у савецкіх канцэнтрацыйных лягерах. Пасыла вайны на эміграцыю (Нямеччына, Канада). Аўтар кніг „Украінская інтэлігенцыя на Салаўках” (1947г.), „Недостріяні” (2 тамы, 1949, 1953), Islands of death. [Toronto]. Burns & MacEachern [c1953]. 240 р. Выятыкі з кнігі „Недостріяні” друкаваліся ў арғыкуле Жука „Трагічная сьмерць паслоў Работніцка-Сялянскай Грамады” („Беларускі эмігрант” №3(41), 25 сакавіка 1952).

⁴⁰⁹ Друкуецца паводле рукапісу, які захоўваецца ў архіве БНІМа (Нью-Ёрк).

У 1930 г. на Ўкраіне адбываўся гучны судовы працэс „Спілкі Визволення Укра^ани”. У тым-жа годзе на Беларусі – „нацдэмаўскі працэс”.

У 1932-1933 годзе на Ўкраіне – справа „Ўкраінскага нацыянальнага цэнтру”, а на Беларусі – „Беларускага нацыянальнага цэнтру”.

У 1934 годзе – справа „Ўкраінскай Вайсковай Арганізацыі”, тое-ж самае й на Беларусі.

Гэта быў час, калі Масква зводзіла рахункі з „інонационалами” й перадусім з украінцамі ды беларусамі, бо першыя ўжо ўславіліся як здраднікі, і другія былі ня лепшыя.

Мабыць, праз гэта самае ўкраінцы й беларусы першыя ў пачатку вайны выгукнулі: „Сталін – капут” ды кінулі савецкую зброю. І яны зрабілі гэта сьведама, бо добра разумелі, што толькі ў арбіце заходнеэўрапейскіх дзяржаваў ёсць перспэктывы для буйнога нацыянальнага разьвіцця іх, а далейшае знаходжаньне ў арбіце Масквы – нацыянальная сьмерць.

Я хачу расказаць пра свае сустрэчы зь беларусамі на Салаўках, дзе мне давалося яшчэ раз прадэманстраваць нашу супольную долю ды цвёрда запомніць, хто наш вораг. Мая памяць, на жаль, захавала толькі прозьвішчы, а імёны тых шматлікіх, якіх я ведаў, ужо забыліся.

Зімою 1933 г. я быў недалёка ад станцыі Кем на гэтак званым „Морасплаве” – перасыльным пункце, празь які йшлі этапы на Салаўкі. Тут я сустрэў групу беларусаў, якія прыбылі зь Менску.

Перадусім прыпомню тут групу так званага „Беларускага нацыянальнага цэнтру”, што складалася зь беларусаў, якія павярнуліся да савецкай Беларусі. Гэта былі колішнія сябры „Беларускай Грамады”, якія з часам, зрабіўшыся камуністамі, унеслі разлом у гэту нацыянальную арганізацыю на тэрыторыі Заходняй Беларусі, што была пад уладаю Польшчы. Гэтая група апынулася ў польскай турме ды з часам была абмененая на польскіх і беларускіх вязьняў, што сядзелі ў савецкіх турмах.

Зь вялікім трыумфам ды помпаю ехалі гэтыя ахвяры польскага самаволу ў савецкую Беларусь, у „шчаслівую, незалежную й самастойную” сацыялістычную савецкую Беларусь. Курорты, санаторыі, банкеты, найлепшыя пасады – усё было да паслуг гэтых пакутнікаў-рэвалюцыянэраў, якіх так мучылі фашысты-палякі. Пачалося запраўды не звычайнае жыцьцё, а сучэльнае сьвята. Сымон Рак-Міхайлоўскі, Ігнат Дварчанін, Пётр Мятла, Язэп Гаўрылік былі

шчаслівыя надмерна. Гэта-ж тыя сьляпыя падсавецкія беларусы, якія незадаволеныя раем. І ўся гэтая група шчыра вітае пагромы нацдэмаў зь Ігнатоўскім на чале й сама шчыра прыкладае рукі да знішчэння нацыянальных антыбальшавіцкіх сілаў у падсавецкай Беларусі.

Але тым часам сьвята неяк непрыкметна скончылася й пачаліся звычайныя савецкія будні. Сябры „Грамады”, колішнія паслы польскага сойму, да таго-ж камуністыя, найменш чакалі тых будняў ды пачалі здзіўлена азірацца наўкола. А наўкола быў жах, а наўкола быў пагром за пагромам. І „грамадаўцы” задумаліся. Але думаць доўга не давялося, бо неўзабаве тыя звычайныя беларускія будні зачাপілі іх саміх, пэўных, што савецкая ўлада – гэта шчасьце беларускага народу.

Яны надышлі, тыя будні, неспадзявана. І апынуліся тыя летуценьнікі й здраднікі сваёй бацькаўшчыны ў найбольшай з турмаў у Менску, на беларускай, але, на жаль, не сваёй зямлі.

Пазней, на Салаўках, гэтыя беларусы так цёпла ўспаміналі польскую турму й супрацьстаўлялі савецкую турму, як суцэльны жах, з усімі ейнымі дзікімі, жудаснымі парадкамі.

Рак-Міхайлоўскі, Мятла, Дварчанін ды іншыя былі асуджаныя за шпіянаж на карысьць Польшчы, удзел у падпольнай нацыяналістычнай арганізацыі, у збройным паўстанні, у выкарыстанні дзяржаўнай трыбуны ў контррэвалюцыйных мэтах, у тэроры супраць прадстаўнікоў савецкай улады. І ўсе гэтыя страшныя праступкі яны зрабілі нібыта ў падпольнай контррэвалюцыйнай арганізацыі, што звалася „Беларускім цэнтрам”.

У менскім ГПУ гэтыя „возвращенцы” зразумелі, што становіць сабой савецкая ўлада й што такое савецкая сацыялістычная Беларусь. Тут ужо былі не палякі, супраць якіх можна было выгалошваць прамовы, заклікаць да збройнага паўстання й марочыць галаву сабе й сваім людзям. Не, тут былі старабыхаўскія, чавускія, гомельскія й менскія балшавікі, якія менш за ўсё гатовыя былі цяпець якіхсыці дурняў, што ім паверылі ды дапамагалі, а пасля пачалі ўпотаі выказваць сваю незадаволенасць савецкімі парадкамі.

„У турму іх, гадаў, на Салаўкі”, – крычалі яны, і праслаўленыя героі апынуліся ў глыбокіх лёхах менскага ГПУ.

Але мала было кінуць іх у турму. Трэба было змусіць ачарніць сябе, напісаць пра сябе, што яны запраўды зацятые ворагі савецкай улады, што яны ўчынілі страшэнныя злачынствы, сьлёзна просяць памілаваньня. Бадай што год сядзелі колішнія „грамадаўцы”, і

кастаправы з ГПУ ня толькі павыцягнулі ім жылы, але да таго яшчэ й душы паразварочвалі й затапталі ў гразь.

Няшчасныя й зблажэлыя прыбылі на Салаўкі гэтыя валадары, што сталіся найапошнімі нявольнікамі. Зь іх найвыдатнейшым і найбадзёршым быў Рак-Міхайлоўскі.

Ня ведаю пра ягонае мінулае, ня ведаю й пра ягоную дзейнасьць у савецкай Беларусі. Магу сьцьвердзіць толькі адно, што гэты чалавек запраўды адкрыта й бяз жаднага жалю казаў: „Так нам і трэба”. Мне давялося колькі разоў размаўляць з Рак-Міхайлоўскім, і ён зрабіў на мяне добрае ўражаньне. Здавалася, што чалавек, у якога галава была набіта ўшчэнт усялякім саветафільскім мэтлахам, ня можа гэтак хутка прыйсьці да памяці, але ў Рак-Міхайлоўскага гэты чад хутка разьвеяўся. Ён рашуча й катэгарычна асуджаў усё, у што так сылепа паверыў, і так ён караў сябе за мінулае. На Салаўках ён трымаў сябе незалежна, працаваў на цяжкіх фізычных працах, скрозь і заўсёды падкрэсьліваў сваю нянавісьць да бальшавізму, да Масквы, і ўрэшце неяк у 1936 г. трапіў у вадзін з савецкіх ізалятараў. Адтуль пра яго я ня меў жадных вестак.

Высокі, складны, зь сінявата-шэрымі вачамі, Мятла быў лірычна-пяшчотнаю натураю. Я любіў слухаць, як ён апавядаў пра Польшчу, пра тое, што змусіла яго зрабіцца беларускім камуністам, што прывяло яго да гэтых страшных трушчобаў. Ён быў хворы на сухоты, кашляў, а працаваў на цяжкай, непасільнай для яго працы. Яшчэ на „Морасплаве”, стругаючы брускі ў дрэвапрацоўнай майстэрні, сказаў: „Не, ня вытрымаю! Каб хоць нормы былі меншыя!” – і ніколі не выконваў нормы. А на Салаўках давялося капаць канавы на мэліяратыўных працах, і ў выніку ўсяго ён трапіў у савецкі шпіталь, адкуль патаемна вынеслі толькі труп Мятлы, а дзе пахавалі, ніхто ня ведае. Гэтая сумная падзея адбылася ўвесну 1936 г.

Бледны, з чорнаю барадою, крыху згорблены, Дварчанін сваёю манэраю ў размовах нагадваў прафэсара. Ён ніколі не казаў прамоваў, як гэта рабіў Рак-Міхайлоўскі, і ня ставіў кропкі над „і”. Не, ён спакойна намагаўся ўсё ўзважыць, пераацаніць і знайсці забыты ўжо шлях да собскай нацыі.

На Салаўках трымаў сябе дужа парадачна й трымаўся парадачнай кампаніі. Працаваў напачатку на гэтак званых агульных працах, і хоць у дачыненні яго не было ніякіх выбрыкаў з боку ГПУ, а тым часам ён таксама ў 1936 г. трапіў у ізалятар, а пасля пра яго нічога больш не было чуваць.

Гаўрылік быў тыповым сялянскім настаўнікам. Высокі, русы, з рыжанаю бародкаю на круглявым адкрытым твары, з крыху кірпатым носам. Ад яго так і тхнула моцным беларускім дзядзькам. Быў ён мілым чалавекам, рахманым і ціхім працаўніком. Ён неахвотна ўступаў у размову, а калі пачынаў гаварыць, дык гаварыў доўга й горача, нібы баяўся, што слухачы не зразумеюць яго. Часьцей за ўсё ён бываў адзін. Ні на адным з гэтай групы беларусаў менская трагедыя не адбілася так цяжка, як на гэтым настаўніку. Ён ня мог нават чуць размовы пра Менск, пра савецкую Беларусь, пра савецкі сацыялізм. Так ён яго ненавідзеў і так праклінаў. Ён нагадваў таго шэкспіраўскага героя, які казаў: „Так, вы мяне навучылі гаварыць, і я магу цяпер вас праклінаць”. І гэтая страшная траўма, гэты непераможны жах прывёў Гаўрыліка да запырэчання самой магчымасці каяцця. Ён казаў так: „Я самы няшчасны чалавек, бо ня маю нават права ўзняць сваю галаву да неба й падзівіцца на зоры зь іх вечнаю й непарушнаю справядлівасцю”. І вось ён, колішні камуністы, шчыра і аддана пачаў маліцца Богу ды прасіў памілаваць і дараваць яму, акаяннаму...

Неяк у канцы 1935 г. я ізноў спаткаў Гаўрыліка на маленькім абтоку „Малыя зайчыкі”, дзе ён быў зь некалькімі „штрафнымі”. Хтосьці з тамгэйшых бывальцаў назваў яго „камуністычным манахам”. Ён быў дужа змучаны, ні з кім не размаўляў, вечарамі выходзіў з бараку й за дзікай, заімшэлаю скалою станавіўся на калені ды доўга маліўся. Ужо нападзвар’яцелага забралі яго з тых „Малых зайчыкаў” ды пасадзілі ў ізалятар, адкуль ён так і ня выйшаў.

* * *

Ліхую славу набыў сабе толькі адзін з гэтай групы – За-ніч. З гэтым сябрам „Грамады” і паслом сойму мне прыпадкова давялося пазнаёміцца бліжэй, а таму хачу расказаць пра яго больш дакладна.

У ролі фуражора 1-ай салавецкай сельскай гаспадаркі я меў права аглядаць на тэрыторыі той гаспадаркі сенажаці. Аднаго разу прыходжу я на „камандзіроўку” „Пічугі” й спатыкаю там За-ніча. Трэба сказаць, што За-ніч, вярнуўшыся са сваймі таварышамі з-за кардону, прыняў высокую пасаду ў беларускай дзяржаве, а таксама быў кіраўніком плянавага аддзелу Акадэміі навук БССР. Да таго-ж я ведаў, што ў менскім ГПУ ён трымаў сябе сярод сваіх калегаў так скандальна, што яшчэ ў вагоне, як ішлі этапам на Салаўкі, таварышы пабілі яго. Перад тымі „Пічугамі” ён быў на абтоку Ангоры (5 кілямэтраў морам ад Вялікага Салавецкага Абтоку), але потым яго чамусьці перавялі на „Пічугі” – найгоршую „камандзіроўку”. Ён быў

стары і ўважаўся за інваліда. Радасна спаткаўшы мяне, ён пачаў прасіць, каб я ўзяў ад яго два закрытыя лісты: адзін на імя начальніка беларускага ГПУ, другі – на імя начальніка III часткі, бо быў пэўны, што туды я не пайду, а прасіў толькі ўкінуць тыя лісты ў скрынку пад „Белым домам” управы. Трэцяя частка (турэмная НКВД) – на абтоку. Дужа неахвотна, але ўрэшце я згадзіўся, бо, запраўды, становішча ягонае было вартае жалю, а ў тых лістах, як ён мне растлумачыў, было напісана: у вадным – прашэнне аб тым, каб дазволілі яму жыць у салавецкім крамлі, а ў другім – каб яму далі права ліставацца з раднёю. Гэты беларус, як і ўсе іншыя вязьні, ведаў мяне як чалавека інтэлігентнага й парадачнага, відаць, таму ён і даверыў мне гэтую справу. Вяртаючыся да крамля з тымі лістамі, я запытаўся сам сябе, ведаючы, каму яны заадрасаваныя: „Што я нясу? А што, калі гэта даносы? А што, калі ў гэтых лістах такое напісана, што ў выніку колькі чалавек будзе расстраляна? Гэты-ж беларус – чалавек няпэўны ў мінулым. Праўда, на той час ніхто не гаварыў пра яго, што ён на абтоку мае дачыненне да даносаў. А, з другога боку, як мне, чалавеку інтэлігентнаму, распытаваць чужыя лісты ды чытаць. А можа там напісана штось нявіннае й патрэбна толькі яму, і нікога іншага не датычыць”...

Я доўга вагаўся, але нарэшце вырашыў адзін ліст прачытаць. Зайшоў у кусты, асцярожна распычатаў і, калі прачытаў толькі першыя радкі, мне зрабілася ўжо ясна, што гэта за лісты. У лісьце да начальніка беларускага ГПУ гэты „вернападданы” данасіў на сваіх таварышаў беларусаў-камуністых, зь якімі ён быў выменены з польскай турмы – Рак-Міхайлоўскага, Мятлу, Гаўрыліка, Дварчаніна ды іншых, характарызуючы іх як найлюцейшых ворагаў камунізму. У лісьце да начальніка III часткі ён данасіў на цэлую групу палітычных вязняў, падаваў іхныя размовы ды разам з гэтым ня грэбаваў і рознымі бытавымі драбніцамі, што былі забароненыя зняволеным. Роўна праз 10 дзён я зноў выбраўся да тых „Пічугаў” і зноў сустрэў таго „пісьменьніка”. Сказаўшы яму, што ягоныя лісты я таго-ж дня ўкінуў у скрынку III часткі, я таксама па-прыязнаму зь ім размаўляў, і гэты „прожжённы політик”, бачачы ўва мне наіўнага хлопчыка, зноў папрасіў мяне кінуць яшчэ адзін ліст у тую-ж самую скрынку. На гэты раз я ахвоча згадзіўся і, пакінуўшы „Пічугі”, ужо не вагаючыся, распычатаў той ліст. На гэты раз у лісьце былі апісаньня вязьні, што знаходзіліся ў „Пічугах”, і апісаньня так, што ў выніку таго не адзін зь іх мог-бы развітацца з жыццём. Асабліва востра ён характарызаваў

Г. Садоўскага, яскравага, безагляднага й крыху неасцярожнага ворага ГПУ. Чытаньне гэтага ліста сталася для маіх таварышаў цікаваю, хоць і небяспечнаю развагаю.

Паўстала пытаньне: што зрабіць з гэтым „вернападданым”. Натуральна, найлепш было-б зьнішчыць яго, але зьнішчыць так, каб ніхто не пацярпеў. У тых умовах праводзіць дужа суровы кантроль, ды яшчэ й на „Пічугах”, было немагчыма. Зразумела, што пасья таго, як былі прачытаны першыя лісты, усіх, каму належала пра гэта ведаць, паведамілі аб тым, што становіць сабой гэты „пасол польскага сойму”, але чагось большага зрабіць не пашчасыціла.

Зрэшты сталася так, што гэты „пасол” трапіў на „камандзіроўку” ў Філімонава. На Філімонавым тады (1935) паміж іншых вязьняў сядзела некалькі хлапчукоў за людаедства ў галодныя 1932-1933 гады. Гэта былі хлапчукі па 12, 13, 14 гадоў. Працавалі яны ў абутковай майстроўні й працавалі, як дарослыя, па 12 гадзін. Да абутковай майстроўні іншы раз заходзіў і наш „пісьменьнік”, а на Філімонавым яго ўжо добра ведалі й шчыра ненавідзелі. Дык вось Садоўскі й паманіў тых хлапчукоў – а яны яго дужа паважалі – кінуць працу й патрабаваць у начальства, каб ім працаваць толькі 6 гадзін, а калі ўпаўнаважаны ІІ часткі запытае, хто іх гэтаму навучыў, хай пакажуць на таго беларуса-стукача За-ніча. Ужо наступнага дня жадны з хлапчукоў на працу ня выйшаў, а на трэці дзень прыехаў упаўнаважаны шукаць „крамолу”. Пачаўшы з „пристрастием” дапытваць хлапчукоў, як і што і хто іх навучыў. Хлапчукі ня кажуць. Нарэшце адзін прызнаецца, што навучыў іх гэтаму той дзед-беларус, а за ім і іншыя „прызналіся”. Як толькі хлапчукі падпісалі тыя пратаколы, зараз-жа ўпаўнаважаны схапіў „вернападданага”, лупцаваў яго колькі хацеў, забраў з сабою ды і кінуў у самы цёмны ізалятар пад „Белым домам”, адкуль той бядак, траха дуба ня даўшы, выйшаў толькі месяцы праз тры. Так што нядоўга давялося жыць у крамлі; мабыць, хтосьці яму „дапамог”, і пасья гэты сябра беларускай „Грамады” ўжо назаўсёды застаўся ў ізалятарах.

Ніколі не забуду выдатнага беларускага стэнографа Грыневіча. Зусім сівы, зь невялікаю бародкаю, у пэнснэ, з заўсёды ветлівым тварам і добрымі пагаслымі вачыма, такі непаседлівы дзяцюк. Ён як толькі прыехаў у 1933 г. на „Морасплаў”, дык адразу-ж пачаў хадзіць паміж вязьнямі ды выбіраць тых, хто хоча сьпяваць. Ён быў на становішчы інваліда, бо зусім быў стары. Цэльнымі днямі сядзеў ён ды на шматкох паперы пісаў ноты да самых разнастайных песьняў. Калі быў вольны час, зьбіраліся аматары-сьпевакі й пад ягоным

дырыгаваньнем сьпявалі. Дзеля таго, што большыня вязьняў былі ўкраінцы, сьпявалі пераважна ўкраінскія песьні, а каб пацешыць дзеда, то яшчэ й беларускую „Як-жа мне ня печь, як-жа не гудзец”.

На Салаўках жыў Грыневіч, гэтая жывая энцыклапедыя беларускага народу, у інвалідным пакоі і, бядуючы, „скітался меж двор”. Працаваць у лягерных „культурна-выхаваўчых” установах ён не хацеў, а ні да якой іншай працы ня быў здатны. Быў ён высока-сумленным і парадачным чалавекам і такім застаўся й да 1938 г., аж пакуль не пакінуў Салаўкі, выбыўшы невядома куды пасьля ліквідацыі салавецкай турмы.

З гэтай-жа катэгорыі ўжо падсавецкіх беларусаў сьлед прыгадаць наркома Адамовіча. Праўда, я яго на Салаўках не сустракаў, але ведаю, што ён быў у 1937 годзе ў ізалятары ды на „Морасплаве”, дзе абвінавачвалі яго ў якіхсьці фашысцкіх грахах, і нібы за гэта дастаў ён там яшчэ новых дзесяць год зьняволеньня.

На самым абтоку, на „камандзіроўцы Філімонава”, у 1937 г. сядзеў і беларускі нарком зямельных справаў. Прозьвішча ягонага, на жаль, ня памятаю. Гэта быў яшчэ малады, высокі й каранасты дзядзька і, як мне здавалася, мала цікавы, а да таго-ж насычаны савецкаю лухтою. Абвінавачваўся ён па 5 пункту 58 артыкулу карнага кодэксу РСФСР – выкарыстаньне дзяржаўнай трыбуны з контррэвалюцыйнаю мэтай. Ведаю, што пісаў ён доўгія лісты Сталіну, дзе запэўніваў у сваёй непрычаснасьці да контррэвалюцыі, і, натуральна, нас, даўных контррэвалюцыянэраў, мала цікавіў.

Нямала было беларускіх настаўнікаў. Між іх, прыгавяваю, быў Хомічаў. З аграномаў прыгавяваю Савіча й Лашкевіча, і, нарэшце, сядзела багата звычайных беларускіх сялян.

Салавецкія беларусы не былі аб’яднаны й скансалідаваны ды ня мелі выразнай нацыянальнай групы, як гэта было ў украінцаў, татар, грузінаў, немцаў ды ў іншых нацыянальных групах на Салаўках.

Але хто-колечы зь беларусаў наракаў на гэта й дамагаўся такой кансалідацыі і адасабленьня.

З гэтае нагоды перадавалі мне размову Рак-Міхайлоўскага зь пісьменьнікам Алексаю Сьлісарэнкам, які, выслухаўшы скаргі й жальбы таго выдатнага беларускага нацыяналістага, жартуючы, сказаў: „І чаго вам, таварышы беларусы, так турбавацца й пакутваць за тую беларускую дзяржаву. Лепш перадайце гэтыя турботы нам. Мы вам дамо гімназію, а, як хочаце, то й дзьве, ды надашлем вам пару добрых карпусоў украінскай жандармэрыі, няўжо вам таго ня будзе досыць”. Прысутныя сьмяяліся, а Рак-Міхайлоўскі сказаў, „што ён,

зразумела, нічога ня мае супраць супольства Ўкраіны й Беларусі, але лепш хай беларусы самі будуць сваю дзяржаву, хоць гэта й цяжка. А што да жандармэрыі, то ён перакананы, што ў гэтай справе беларусы здолеюць выявіць свой талент лепш, чымся ў справе кансалідацыі беларускай нацыі.

Ужо нямала сплыло вады з часу маёй сустрэчы з беларусамі на абтоку жаху й сьмерці. Але яшчэ й сяньня стаіць у мяне перад вачыма багата найлепшых людзей, адданных да канца справе змаганьня з бальшавізмам. Розныя былі гэта людзі й з розных партыяў і станаў беларускага народу, і толькі тыя зь іх, якія наскрозь прагнілі і атруціліся бальшавіцкай навукай ды былі фізычна раздаўленыя энкавэдысцкімі канчукамі ў тым пекле на зямлі, засталіся „вернападданымі”. Але гэта былі толькі адзінкі. Рэшта – усе, па-за ўсімі станами й партыямі, былі варожымі бальшавізму й былі ці станавіліся на абтоку запраўднымі сынамі сваёй зямлі, свайго народу.